

НАБЛЮДЕНИЕ НА ДОХОДИТЕ И УСЛОВИЯТА НА ЖИВОТ - АНАЛИЗ НА ВЛИЯНИЕТО НА ОБРАЗОВАТЕЛНОТО РАВНИЩЕ ВЪРХУ БЕДНОСТТА

*Десислава Димитрова**

I. Въведение

Дефинирането на бедността и методите за нейното измерване се определят от динамичните промени в обществото и от очакванията на хората за по-добър живот. Изследванията на качеството на живот започват още от началото на 60-те години на миналия век, но силен тласък получават към средата на 90-те години и особено от началото на 2000 година. Постигането на изследователски консенсус за състоянието и развитието на европейските общества чрез проучването на качеството на живот е от изключителна важност. Три са основните измерения на понятието „качество на живот“:

- обективните условия на живот, вкл. жизненият стандарт;
- субективното благополучие, включващо самооценката на удовлетвореността от живота като цяло и от неговите най-важни аспекти (здравеопазване, образование, заетост и икономика, семеен живот и свободно време);
- качеството на обществото - индикаторите за „сплотеност“, „кохезия“ и „устойчивост“¹. Ключови са разграниченията между обективните и субективните страни или аспекти на качеството на живот, между индивидуалното и социалното равнище (нивото на обществото като цяло). Изследването на качеството на живот като интегрален показател за състоянието, постиженията и успеха на индивида, неговото семейство, общността и обществото, както и за дейността на различните нива в управлението дава отговор не само „колко“, но и „как“ живеят хората. През последните години се наблюдава нов акцент върху разработките на връзката между качеството на живот и благополучието - от само коли-

* Д-р, държавен експерт в отдел „Статистика на доходите и разходите на домакинствата“, НСИ; e-mail: desislavadimitrova@nsi.bg.

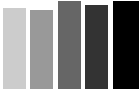
¹ „Благополучие и доверие: България в Европа?“, сравнителен анализ по Европейското социално изследване (ESS) - 2006/2009, изд. „Изток-Запад“, София, 2010.

чествени към качествени изследвания на очаквания, нагласи, ценности, оценки и самооценки.

В контекста на отворения метод за координация² Комитетът по социална защита утвърждава показатели за измерване на бедността и социалната изолация, наречени „индикатори за бедност и социално включване“. За увеличаване на сравнимостта между страните при пресмятане на общите индикатори се използват данни от изследвания, провеждани във всички страни от Европейския съюз по единна методология. Приетото с Регламент № 1177/2003 на ЕП и на Съвета от 16 юни 2003 г. Европейско изследване на доходите и условията на живот (Statistics on Income and Living Conditions (SILC)) е създадено като обща рамка за системно изготвяне на статистически данни, която включва съпоставими и актуални данни от моментното състояние и от настъпили промени в доходите, равнището и структурата на бедността и социалната изолация на национално и на европейско равнище. Изследването стартира през 2003 г. в шест страни от Европейския съюз. През 2004 г. разширява своя обхват върху 15-те страни членки и от 2005 г. вече се провежда в 25 страни от Европейския съюз, включително Исландия и Норвегия. България, Румъния, Турция и Швейцария въвеждат изследването за доходите и условията на живот през 2006 година. В периода на преминаване към Изследването на доходите и условията на живот индикаторите за социално включване се пресмятат въз основа на данни от национални изследвания (предимно Наблюдение на домакинските бюджети).

Наблюдението на доходите и условията на живот (EU-SILC) е добра информационна база за проследяване на промените, настъпили в домакинствата за един по-продължителен период от време, и е предпоставка за по-задълбочен анализ на проявленията и характера на бедността. Индивидуалните данни за домакинството и лицата дават възможност да

² Отвореният метод за координация е инструмент за координиране на действията на всички държави от Европейската общност за осигуряване на социално приобщаване и социална закрила на техните граждани. Ключов елемент на метода е определянето на общоприети цели за Европейския съюз като цяло, разработване на национални планове за действие за постигане на общата цел и периодични доклади за мониторинг на прогреса.

се изследват по-задълбочено профилите на бедните по социално-икономически признаци, както и да се потвърдят съществуващи зависимости, че образованието има силата на първичен фактор за по-добро качество на живот.

Целта на настоящата статия е да представи възможностите за използване на информацията от ежегодно провежданото Наблюдение на доходите и условията на живот (EU-SILC) за изготвяне на емпирични оценки и анализи. Наличието на индивидуални данни позволява проследяване на динамиката и риска от изпадане в бедност на индивидите въз основа на образователното равнище и други характеристики, формирането на профили на бедните и дава възможност да се очертаят главните насоки и приоритети на образователната и социалната политика.

II. Образователното равнище като фактор за намаляване на риска от бедност

Равнището на образование и жизненото равнище са взаимно зависими величини, като по-високото образование е предпоставка за по-добро качество на живот и определя образованието като първичен фактор. Същевременно домакинствата с по-добър жизнен стандарт могат в по-висока степен да подсиgurят качествено образование за децата си, докато при бедните домакинства вече се отбелязва трайна тенденция на възпроизводство на бедност, вкл. и възпроизводство на ниско образование или на липса на образование.

В съвременния свят, където знанието е важен фактор за развитие, следва да се промени и дефиницията за образование и обучение. „Знанието е новото бойно поле на държавите, корпорациите и индивидите. Всички ние все по-често се изправяме пред ситуации, които изискват от нас повече знания, за да функционираме и в крайна сметка да оцелеем”³. В световен аспект набира сила тенденция, в съответствие с която образованието престава да носи единствено и само традиционната си мисия за предаване на натрупания професионален и социален опит от минали поколения. На практика образователният процес придобива нов облик -

³ Нордстрьом, К., Й. Ридерстреле. Бизнесът на бъдещето, ИнфоДАР, 2003..

подготвя човека да се справя с възникнали проблеми в условията на неочаквани обрати и кризисни ситуации. Същността на образованието се промени фундаментално и ще продължава своето развитие. Според авторите на посочения цитат: „Сега обучението се разглежда все повече като нещо, което ще трае през целия живот. Ние трябва да се учим и на работното си място. Ученето, работата и животът вече са едно и също нещо и между тях няма разлика”⁴.

Познанията, уменията и разбиранията, които ние придобиваме като деца или като млади хора в семейството, в училище, в колежа или университета не остават неизменни до края на живота. Основното образование, върху което се надграждат началните етапи на професионалното образование и обучение, осигурява на младежите нови умения. Хората планират последователни учебни дейности, ако имат желание да учат. Това желание няма да се прояви, ако техният личен опит в ранното обучение е бил неуспешен и предложените образователни възможности на практика са недостъпни като времетраене, разположение по място, натовареност, парична стойност. Няма мотивация за участие в обучение и когато съдържанието и методите не са съобразени с културните перспективи и житейския им опит. Няма да искат да инвестират време, усилия и средства в по-нататъшното си образование, ако знанията, уменията и опитът, които вече са придобили, не им носят определено признание и трудова реализация. Индивидуалната мотивация да учиш и разнообразието от възможности за това са ключовете за успешното осъществяване на непрекъснатото образование. Важно е да се повиши търсенето на обучението, както и предлагането му, така че то да стане достъпно. Всеки човек трябва да може да се възползва от откритите образователни перспективи по свой собствен избор, а не да бъде принуден да следва пътища и посоки, предназначени без негово участие. Младите хора трябва да бъдат подпомогнати не просто да изберат професия, а да се реализират в нея. Това означава да изберат кариера, да съставят своя личен кариерен план, да открият подходящото работно място, да се подготвят и успешно да кандидатстват за него. И нещо много важно - да

⁴ Нордстрьом, К., Й. Ридерстреле. Бизнесът на бъдещето, ИнфоДАР, 2003.

планират всичко това, съчетано с другите аспекти на своя живот - образование, социална и гражданска активност, семейство и личен живот.

Изборът на професия предполага осъзнаване на собствените качества и способности, от една страна, и възможностите за успешна реализация на трудовия пазар, от друга. Самият момент на избор на професия е израз на взаимодействието и срещата на интересите на личността и нуждите на обществото. Решението за избор се детерминира от пресичането на три области - способности на индивида, потребности на пазара на труда и желания, интереси и мечти на личността. Колкото по-голямо е пресечното поле между способностите (знанията, уменията и квалификацията) на личността и изискванията на пазара на труда, толкова по-висока е степента на успешна трудова реализация. Човек може да бъде незаменим и ценен специалист, улучвайки точната пропорция и съвпадение между интереси, качества, актуалност и позиция на професията на пазара на труда, равнището на реализация и конкретните условия на работното място. Но в периоди на висока безработица наличието на подходящо образование/квалификация не е достатъчно условие за намиране на работа, тъй като конкуренцията за едно работно място е доста голяма. В такива периоди хората са склонни към компромис с личните интереси и са готови да намерят каквато и да е работа, за която се изисква по-ниска квалификация от тяхната. Съвременният живот предоставя по-големи шансове и възможности на отделните индивиди, но и повишава поеманите от тях рискове и несигурност. Хората имат свободата да приемат или не различни начини на живот, но заедно с това са изправени пред отговорността да изграждат своя собствен живот. Много хора преминават през продължителен период на образование, но въпреки това се задълбочава разделението между тези, които са достатъчно квалифицирани, за да останат на пазара на труда, и тези, които безвъзвратно попадат от другата страна на бариерата. Разнообразието от възможности и пътища за реализация в професията я превръщат от начин да се легитимираш в обществото в начин на лична жизнена реализация.

III. Динамика на бедността

Редица изследвания⁵ показват, че възможностите за достъп до образование, за пълноценно участие в образователния процес и успешна трудова реализация са проблемни за групите, които в най-висока степен са застрашени от бедност или са вече изпаднали в бедност.

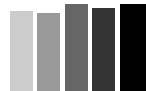
Първите изследвания на бедността в страната се осъществяват от Министерството на труда и социалната политика (МТСП), Националния статистически институт (НСИ) и Института за синдикални и социални изследвания на Конфедерацията на независимите синдикати в България (КНСБ) въз основа на Наблюдението на домакинските бюджети⁶. Тези изследвания могат да се отнесат към абсолютния подход за изследване на бедността.

Регулярното наблюдение на домакинските бюджети позволява оценка на равнището на бедност и чрез относителния подход - 60% от медианния еквивалентен доход. Този подход се използва при международни сравнения за нивото на бедност в страните от Европейския съюз. До 2005 г. България предоставя данни за европейски сравнения на бедността от Наблюдението на домакинските бюджети.

От 2006 г. за европейски сравнения на бедността и условията на живот се използват данни от Наблюдението на доходите и условията на живот (EU-SILC). Съществена характеристика на изследването е допълване на липсваща информация за доходите от административни регистри или чрез прилагане на статистически методи за допълване на липсващи данни. Използват се данни от регистър „Пенсии“ и регистъра на обезщетенията на Националния осигурителен институт, както и от регистъра на осигурените лица, поддържан от Националната агенция по приходите. Данните от изследването са претеглени за получаване на действителния брой лица на територията на страната по пол, възраст и местоживееене. При пресмятане на показателите за бедност теглата се коригират с претеглящ фактор за отразяване на липсващите случаи в изследването.

⁵ Изследвания на Световната банка за профили на бедността 1996, 1999 и 2001, изследване на бедността на ПРООН - 1998; изследвания за трудовата и социалната интеграция на отделни етнически групи 2002 - 2003 г. и др.

⁶ Опитът от научноизследователската работа е обобщен в публикацията „Бедността в условията на преход”, МОТ и ПРООН, 1998.

Представените в табл. 1 основни показатели за бедността и доходното неравенство за периода 2006 - 2010 г. дават възможност да се направят няколко основни извода относно тенденциите в тяхното развитие.

Първо, линията на бедност бележи тенденция на непрекъснато увеличаване (нараства повече от 2 пъти). Този процес е в синхрон с тенденцията на повишаване на общия доход на домакинствата.

Второ, делът на лицата, живеещи под границата на бедност, варира в относително тесни граници (между 21 и 22%), без да проявява ясна тенденция на развитие. Прави впечатление, че започналата през 2009 г. икономическа криза се е отразила неблагоприятно върху обедняването на населението. През 2010 г. делът на бедните се увеличава с 1.6 пункта спрямо 2009 година.

Трето, социалните трансфери заемат съществено място сред факторите, формиращи равнището на бедност. Липсата на социални плащания би удвоила равнището на бедност в страната. Следователно благосъстоянието и респективно изпадането в бедност на голяма част от българското население зависи от размера на тези плащания, като в условията на криза неговото значение нараства.

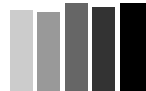
1. Основни показатели за бедност и доходно неравенство

Основни показатели	Година на провеждане на изследването	2007	2008	2009	2010	2011
	Година, за която се отнасят данните	2006	2007	2008	2009	2010
Линия на бедност (средномесечен размер) - левове		144.8	212.3	276.5	295.0	283.8
Брой лица под линията на бедност - хиляди		1691	1632	1657	1565	1674
Относителен дял на бедните от населението - %		22.0	21.4	21.8	20.7	22.3
Относителен дял на бедните от населението преди получаване на социалните трансфери - %		41.4	40.0	38.8	40.8	41.5
Отношение между доходите на най-бедните и най-богатите 20% от населението (S80/20)		7.0	6.5	5.9	5.9	6.5
Коефициент на Джини - %		35.3	35.9	33.5	33.2	35.1

Източник: Наблюдение на доходите и условията на живот, НСИ.

Четвърто, през разглеждания период не се наблюдават съществени изменения в подходното неравенство и тенденциите на развитие. И двата използвани показателя за измерване на неравенството в доходите показват идентични промени. По-големи различия се наблюдават в периода преди кризата, т.е. в условията на подем. Очевидно през този период доминира ръстът на трудовите доходи на високоплатените работници над нископлатените. Данните за 2010 г. показват, че икономическата криза в страната оказва влияние върху неравенството. Отношението между доходите на най-богатите и най-бедните 20% от населението нараства до 6.5 пъти (при 5.9 през предходните две години), а коефициентът на Джини се увеличава с около 2 процентни пункта.

Основният риск за изпадане в бедност на преобладаващата част от домакинствата се определя от тяхната икономическа активност и участие на пазара на труда (табл. 2). Заетите лица се отличават с най-ниско равнище на бедност. Въпреки това е налице тенденция на увеличаване на техния относителен дял. Общо за периода 2006 - 2010 г. техният дял нараства с 2.4 процентни пункта. При безработните ситуацията е коренно различна. Делът на бедните сред безработните лица е от 6 до 9 пъти по-висок отколкото при заетите. След 2006 г. техният дял спада поради намаляването на безработицата. Тенденцията на снижаване продължава и в началото на икономическата криза (2009 г.). Икономически неактивните също са сред онези групи, за които рискът да живеят в домакинства с доходи под прага на бедност е особено висок. Делът на бедните сред пенсионерите бележи трайна тенденция на повишаване до 2008 година. Общо за периода 2006 - 2008 г. техният дял се удвоява. Повишаването на пенсиите през 2009 г. се отрази благоприятно върху намаляването на бедността сред тази категория от населението. Подобна тенденция на развитие на бедността се наблюдава и сред другите неактивни лица в обществото.

2. Относителен дял на бедните по икономическа активност и пол

(Проценти)

Икономическа активност Пол	Година на провеждане на изследването	2007	2008	2009	2010	2011
	Година, за която се отнасят данните	2006	2007	2008	2009	2010
Заети - общо		5.8	7.5	7.4	7.7	8.2
Мъже		6.1	7.9	7.7	8.4	8.8
Жени		5.6	7.0	7.1	6.7	7.5
Безработни - общо		55.9	55.0	52.2	48.3	52.2
Мъже		60.9	57.6	59.0	51.9	56.8
Жени		51.4	52.7	46.1	44.7	46.6
Пенсионери - общо		23.6	31.7	36.5	30.0	28.3
Мъже		17.8	27.6	30.1	23.6	20.8
Жени		27.5	34.4	40.7	34.2	33.3
Други неактивни - общо		19.3	24.0	24.0	24.4	27.8
Мъже		15.9	23.0	22.4	23.7	23.8
Жени		21.4	24.4	24.7	24.7	29.9

Източник: Наблюдение на доходите и условията на живот, НСИ.

Различията в бедността по полов признак показват развитие, което не се отличава с големи особености. Бедността сред жените остава по-ниска независимо от икономическата активност. Изключение правят пенсионерите и другите неактивни, при които бедността сред жените е по-висока в сравнение с мъжете.

Формирането на лонгитудинален компонент от изследването на доходите и условията на живот позволява проследяване на едни и същи домакинства за по-продължителен период от време - участие поне в две от три последователни години⁷. През 2009 г. за първи път се изпълнява условието за наблюдаване на домакинства, участвали четири последова-

⁷ Панелните проучвания се характеризират с това, че едни и същи данни се събират периодично от една и съща представителна извадка. Наблюдението на доходите и условията на живот се провежда върху четиригодишен ротационен панел от обикновени домакинства. Извадката се състои от 4 ротационни групи, като всяка година 1 ротационна група отпада от наблюдението и се заменя с друга. Във формирането на лонгитудинален компонент участват домакинства, които са анкетирани две, три или четири последователни години.

телни години в изследването. Тази особеност позволява по-задълбочен анализ на промените, настъпили в домакинствата, и най-вече оценка на продължително бедните по различни признаци.

През периода 2006 - 2009 г. 5.2% от домакинствата са били бедни и през четирите години, 6.8% от домакинствата са били бедни през три от наблюдаваните четири години, а 64.9% никога не са попадали в групата на бедните. В съвкупността на продължително бедните⁸ преобладават домакинствата с едно лице и домакинствата с двама възрастни и три и повече деца. Липсата на работа или работа на непълно работно време са определящи за попадане в групата на продължително бедните - в домакинствата, в които главата на домакинството е безработен, почти 60% са бедни, а сред домакинствата, в които главата на домакинството работи на непълно работно време, 45.3% попадат в групата на продължително бедните (табл. 3).

3. Относителен дял на домакинствата в бедност по икономическа активност на главата на домакинството

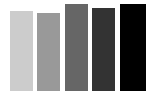
(Проценти)

Икономическа активност на главата на домакинството	Общо	Небедни	Бедни 3 от 4 години	Бедни 4 години
Работещ на пълно работно време	100.0	92.9	4.5	2.6
Работещ на непълно работно време	100.0	54.7	9.0	36.3
Безработен	100.0	39.9	37.7	22.4
Пенсионер	100.0	83.3	8.3	8.4
Друго неактивно лице	100.0	65.1	11.3	23.6

Източник: Наблюдение на доходите и условията на живот, лонгитудинален компонент, 2006 - 2009 г., НСИ.

Тези резултати не са изненадващи, като се има предвид, че при продължително бедните домакинства, на които главата на домакинството е без образование, са повече от 80% (табл. 4). Тревожен е фактът, че почти половината от децата на възраст 2 - 18 години от домакинствата с продължителна бедност не посещават учебно заведение, а тези, които посещават училище, са предимно в предучилищно и начално ниво на

⁸ Продължително бедни са домакинствата, които са участвали в четирите години на наблюдение и са били в риск от бедност през три от четири години или през целия период на наблюдение.

образование. Отпадането на тези деца от образователната система кумулира бъдещи социални проблеми, свързани с липсата на трудова реализация, перманентно участие в системата за социално подпомагане, нарастване на разходите, свързани с придобиване на базови знания и умения с цел включване в пазара на труда.

4. Относителен дял на домакинствата в бедност по образователно ниво на главата на домакинството и бедност

(Проценти)

Образователно ниво на главата на домакинството	Общо	Небедни	Продължително бедни
Без образование	100.0	16.2	83.8
Начално	100.0	61.6	38.4
Основно	100.0	68.5	31.5
Средно	100.0	93.7	6.3
Висше	100.0	97.9	2.1

Източник: Наблюдение на доходите и условията на живот, лонгитудинален компонент 2006 - 2009 г., НСИ.

IV. Степен на образование и бедност

Реформите през последните години съществено промениха както общата среда, в която функционира образователната система, така и самата образователна система. Като положителни страни от промените следва да се посочат многократно увеличените възможности за избор на учебни заведения и форми на обучение. Същевременно възможностите за избор все повече зависят от равнището на доходите на домакинството. Нарасналата диференциация в доходите поставя децата в неравностойно положение по отношение на достъпа до образователни услуги. Процесите на комерсиализация на образованието издигат видими и невидими бариери пред значителна част от домакинствата, и особено пред онези, които са под линията на бедност. Реформата в самата система за образование, насочена към синхронизация с общата икономическа и социална среда, породила (и продължава да поражда) допълнителни проблеми по отношение на достъпа до образователни услуги и качество на образованието.

Според статистиката на образованието нивото на обхващане на децата в образователната система в България е високо и непрекъснато се повишава от средата на 90-те години насам. По данни на НСИ⁹ през учебната 2009/2010 г. 95.2% от децата на възраст 7 - 10 години и 96.3% от децата на възраст 11 - 14 години са обхванати от образователната система. Достъпът до образование е силно зависим от комбинация от фактори. Населението получава образование във висока степен, макар че съществуват различия между отделните категории. По данни от Наблюдението на доходите и условията на живот приблизително две трети от лицата в наблюдаваната съвкупност имат завършено средно или висше образование. В градските райони дялът на населението със средно и висше образование е 78.9%, докато в селските райони той е по-малко от половината (44.3%). Средно и висше образование имат 77.8% от лицата, които не са от бедни домакинства, докато този дял сред лицата, живеещи в бедни домакинства, е 35.2% (фиг. 1). Лицата без средно образование представляват 31.0% от населението над 16-годишна възраст, а сред бедните от тази група те са 64.8%.

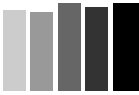
Фиг. 1. Достигнато най-високо равнище на образование по местоживеене, пол и риск от бедност през 2010 година

Източник: Наблюдение на доходите и условията на живот 2011, НСИ.

Съществуват значими различия в равнището на бедност при мъжете и жените, като тази разлика е по-ясно изразена в селата (табл. 5).

⁹ Нетен коефициент на записване на населението по възрастови групи. Образование в България 2010, НСИ.

Повече от половината жени, живеещи в селата, са в риск от бедност, докато за мъжете този дял е около една трета. Наличието на по-високо образователно равнище намалява риска от бедност над 17 пъти за жените, живеещи в градовете (от 60.7% бедни с начално и незавършено начално образование до 3.5% бедни с висше образование). В същото време наличието на по-високо образование сред жените, живеещи в селата, не влияе съществено върху риска от бедност. При мъжете, живеещи в градовете, рискът от бедност намалява повече от 30 пъти с повишаване на образователното равнище, докато при тези, живеещи в селата, намалението на риска от бедност е около 6 пъти. Следователно потенциалът на градовете дава по-големи възможности за реализация на лицата с по-високо образование. Жените имат по-високо равнище на завършено образование. Много по-голям е дялът на жените с висше образование отколкото този на мъжете и това е предпоставка за по-добра реализация на пазара на труда, от която те биха могли да се възползват.

5. Относителен дял на лицата по риск от бедност, местоживеене, пол и достигнато ниво на образование през 2010 година

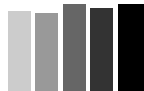
Достигнато ниво на образование Пол	(Проценти)		
	Общо	Небедни	Бедни
Град			
Мъже			
Незавършено начално и начално	100.0	32.3	67.7
Основно	100.0	69.8	30.2
Средно	100.0	90.9	9.1
Висше и по-високо	100.0	97.8	2.2
Жени			
Незавършено начално и начално	100.0	39.3	60.7
Основно	100.0	66.2	33.8
Средно	100.0	88.1	11.9
Висше и по-високо	100.0	96.5	3.5
Село			
Мъже			
Незавършено начално и начално	100.0	42.0	58.0
Основно	100.0	61.4	38.6
Средно	100.0	76.8	23.2
Висше и по-високо	100.0	89.6	10.4
Жени			
Незавършено начално и начално	100.0	37.6	62.4
Основно	100.0	52.5	47.5
Средно	100.0	78.5	21.5
Висше и по-високо	100.0	62.9	37.1

Източник: Наблюдение на доходите и условията на живот 2011, НСИ.

Бедността е най-висока сред по-младите и по-малко образовани лица. Почти две трети от лицата във възрастовата група 18 - 24 години с начално и незавършено начално образование са бедни. Както и при други аспекти на профила, разликите в образователното равнище на хората, които са по-добре материално, и бедните са по-ясно изразени в селата - 38.5% от населението в селата има средно образование, от тях 22.4% са бедни, а 77.6% не са бедни. В градовете населението, което има средно образование, е 54.4%, от тях 10.5% са бедни и почти 90% не са бедни.

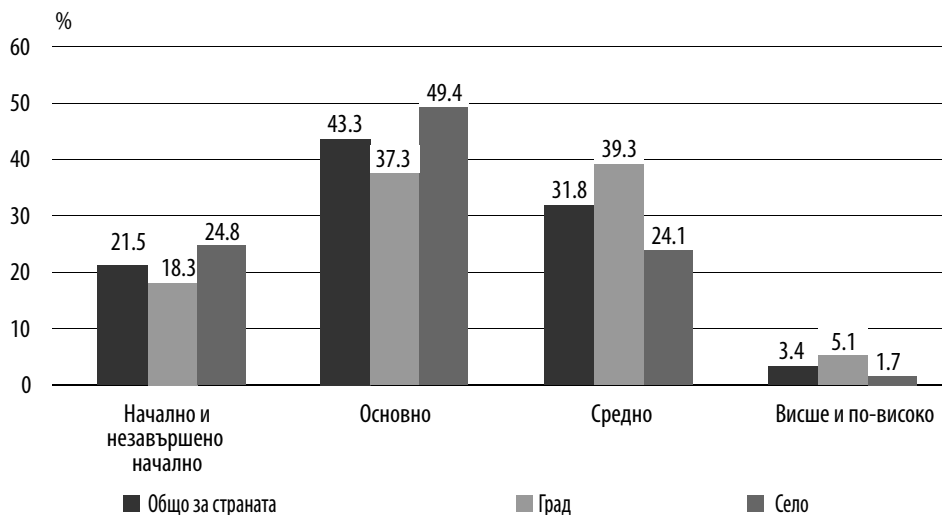
Наличието на професия има ключово значение по отношение на бедността. Данните от изследването показват, че притежаването на някои специалности има по-рисков характер по отношение на бедността и обратно. Сред бедните в по-висока рискова позиция са лица с професии, неизискващи специална квалификация, както и квалифицирани работници в селското, горското, рибното и ловното стопанство. Очевидно за някои от специалностите проблемът бедност произтича от равнището на заплащане на труда, близко до минималното, или т.нар. феномен „работещи бедни”. За други проблемът е в недостатъчната гъвкавост и адаптивност - специалистите в техническите науки и селското стопанство. За трети пазарните условия явно са проблем и е необходима повече лична инициативност (хората на изкуството). Разработваните и реализирани програми за квалификация и преквалификация следва да отчитат степента на риск от бедност при отделните професии и да включват стимули за насърчаване на обучението към специалности, търсени на пазара на труда, както и да предоставят достатъчно информация за възможностите за практическа реализация на придобитата специалност. Замяната на статут „беден без специалност” със статут „работещ беден” не следва да се счита за успешна политика с трайни ефекти за намаляване на бедността.

Населеното място също е специфичен фактор за достъп до образование и равнище на бедност. Тази специфика е констатирана и от предходни изследвания и отразява натрупани диспропорции в разпределението на населението по образователен признак и по местоживееене. На фиг. 2 ясно е очертано особеното значение на основното образование като гранична зона за намаляване на риска от бедност. Равнището на бедност намалява при по-високо образователно равнище и нараства при

по-ниско. Затова политиката за намаляване на бедността следва да разглежда наличието на основно образование като задължителен минимум, върху който се надгражда комплексът от възможни програми и мерки за траен изход от бедността.

Фиг. 2. Относителен дял на бедни домакинства по местоживеене и образователно равнище

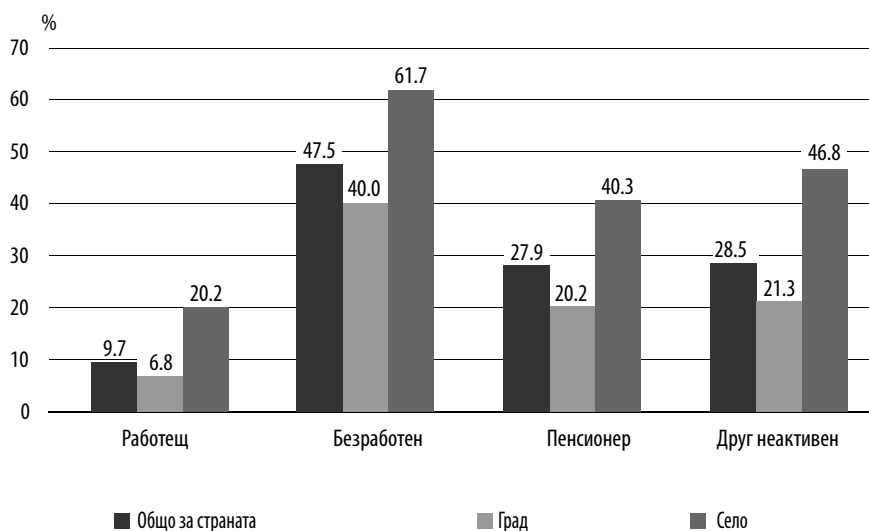

Източник: Наблюдение на доходите и условията на живот 2011, НСИ.

Политиките за насърчаване на по-добро образование, както и за придобиване на нови познания, следва да имат предвид тази специфика и да дадат предимство на програми за промяна на квалификацията, за придобиване на нова квалификация като средство за повишаване на адаптивността на работната сила към търсенето на труд и като средство за предпазване (излизане) от бедността.

Икономическата активност на лицата е пряко свързана с равнището на бедност. При безработните, които съставляват 9.4% от наблюдаваната съвкупност през 2011 г., дялът на бедните е най-голям - около 48% (фиг. 3). Бедността сред тях е приблизително 5 пъти по-висока в сравнение с работещите и около 2 пъти по-висока спрямо пенсионерите. Относителният дял на бедните сред работещите (т.е. работещите бедни) е 9.7% от работещите лица, а сред икономически неактивните - 28.5%.

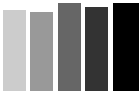
Фиг. 3. Относителен дял на бедните по икономическа активност и местоживеене през 2010 година

Източник: Наблюдение на доходите и условията на живот 2011, НСИ.

Категорията „икономически неактивно население“ има твърде разнороден състав (пенсионери, учащи, домакини, лица в трудоспособна възраст, които не желаят или не търсят работа). Най-общо тази категория се дефинира като част от населението, която по едни или други причини не участва на пазара на труда. Най-силно засегнати от бедността са неактивните, живеещи в селата (фиг. 3). Техният дял е 46.8% и е почти два пъти по-висок от относителния дял на неактивните бедни, живеещи в градовете.

В териториален аспект съотношенията между бедните по икономическа активност се запазват, но в абсолютно измерение се открояват някои разлики. Бедността е по-ясно изразена в домакинствата, живеещи в селата, в сравнение с тези, живеещи в градовете. При тях делът на безработните бедни достига 61.7%, на неактивните - 46.8%, а на работещите - 20.2%. Картината на бедността според икономическия статус на главата на домакинството може да се допълни и с разпределението на бедните в зависимост от образователното равнище.

6. Структура на лицата по степен на образование, икономическа активност и риск от бедност през 2010 година

(Проценти)

Икономическа активност	Незавършено начално и начално		Основно		Средно		Висше и по-високо	
	небедни	бедни	небедни	бедни	небедни	бедни	небедни	бедни
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Работещ	16.9	15.8	27.9	19.6	62.5	32.1	71.5	19.2
Безработен	4.4	22.3	8.1	23.8	8.4	27.7	4.8	19.8
Пенсионер	64.5	41.2	42.9	37.6	18.6	28.3	18.7	58.3
Друг неактивен	14.2	20.7	21.1	19.0	10.6	12.0	4.9	2.8

Източник: Наблюдение на доходите и условията на живот 2011, НСИ.

Определящ фактор за високите нива на бедност сред безработните е тяхното образование. Колкото по-високо образование има, толкова по-кратко време лицето е безработно и вероятността да бъде бедно е по-малка. Потвърждение на това са крайно високите равнища на бедност при безработните с основно и по-ниско образование. Сред безработните лица с начално или незавършено начално образование бедни са 89.2%, а сред лицата с основно образование - 63.7%.

Връзката на безработицата с бедността се потвърждава и от това, че всеки втори беден е бил безработен поне един месец в рамките на една година. В 26.9% от наблюдаваните домакинствата има поне един безработен, което увеличава риска от попадане в групата на бедните. Около 30% от домакинствата с един безработен живеят в бедност, като с нарастване на броя на безработните лица в домакинството рискът от бедност се увеличава близо 3 пъти (табл. 7).

7. Риск от бедност според броя на безработните членове в домакинството

(Проценти)

Брой безработни в домакинствата	Риск от бедност	
	небедни	бедни
Домакинства без безработни	85.2	14.8
Домакинства с:		
Един безработен	69.9	30.1
Двама безработни	37.7	62.3
Трима безработни	20.4	79.6
Четири и повече безработни	17.7	82.3

Източник: Наблюдение на доходите и условията на живот 2011, НСИ.

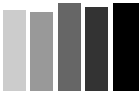
Феноменът „работещи бедни“ е породен от редица причини, сред които от особено значение са равнището на получаваните доходи от труд (обикновено ниско заплащане на работещите членове на домакинството), размерът на домакинството, броят на работещите членове, равнището на образование, икономическата дейност и други.

Направените профили на бедните позволяват да се идентифицират две основни рискови групи: на безработните и на икономически неактивните лица. И двете групи имат специфичен характер и изискват различни по съдържание и насоченост мерки и политики.

V. Влияние на семейната среда

Значението на фактора „семейна среда“ е важно, тъй като се наблюдава модел на възпроизводство на семейна бедност, модел на подценяване на ползите от образованието и ниска мотивация сред децата в домакинството.

През 2011 г. към Наблюдението на доходите и условията на живот е включен модул „Предаване на благосъстоянието между поколенията“. Основната цел на модула е да се установят условията, в които е живяло анкетираното лице, когато е било на 14 години. Целевите променливи се отнасят до информация за семейната среда, образованието и професията на майката и бащата и материалното положение на домакинството.

Данните от модула показват, че достигнатото ниво на образование на родителите е важен фактор за бъдещото развитие на младите хора. При лицата с незавършено начално и начално образование родителите също имат много ниско образователно равнище или са неграмотни - 72.7% от бащите имат основно или по-ниско образование, а 24.4% са неграмотни, докато при майките 66.2% са с основно или по-ниско образование, а 30.7% не могат да четат и пишат (табл. 8). Лицата със средно образование се разпределят според образованието на родителите си, както следва: на около 50% от лицата и двамата родители са с основно и по-ниско образование, приблизително 45% от лицата имат родители със средно образование и на 4.5% от лицата бащата е с висше образование, а на 6.2% майката е с висше образование.

8. Структура на населението по степени на образование и степен на завършено образование на родителите

(Проценти)

Степени на образование на лицата	Общо	Степен на завършено образование на родителите			
		не може да чете и пише	основно или по-ниско	средно	висше

Образование на бащата

Незавършено начално и начално	100.0	24.4	72.7	2.6	0.4
Основно образование	100.0	7.7	82.6	9.1	0.6
Средно образование	100.0	0.9	50.2	44.4	4.5
Висше образование	100.0	0.7	19.3	50.2	29.7

Образование на майката

Незавършено начално и начално	100.0	30.7	66.2	3.1	0.0
Основно образование	100.0	10.5	79.9	8.7	0.9
Средно образование	100.0	0.9	47.3	45.5	6.2
Висше образование	100.0	0.2	17	50.2	32.6

Източник: Наблюдение на доходите и условията на живот 2011, НСИ.

Разпределението на лицата по признака „бедност“ показва, че близо две трети от бедните лица имат родители с основно и по-ниско

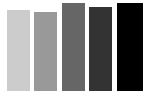
образование (на 68.6% от бедните бащата е с ниско образование, а на 65.7% - майката). Повече от половината от родителите на бедните лица с незавършено начално и с начално образование са неграмотни (52.3% от бащите и 46.8% от майките не могат да четат и пишат).

Пасивната позиция на бедните по отношение на образованието е съществен фактор, който затруднява тяхната трудова и социална реинтеграция като стъпка към изход от бедността.

Влиянието на семейната среда върху риска от попадане в групата на бедните се допълва от резултатите от други изследвания, насочени към проблемите с достъпа до образователната система, наличието на допълнителни разходи за обучение, както и личната мотивация на лицата за участие в образователния процес. Независимо от провежданите реформи през изминалите 10 години тези проблеми продължават да имат негативно въздействие върху бедните домакинства. Според данните от Многоцелевото наблюдение на домакинствата¹⁰ през 2003 г. местонахождението на училището влияе върху достъпа на бедните до образование. Разликата между бедни и небедни, които учат в населеното място, където живеят, е значима в полза на небедните, повече са членовете на бедни домакинства, които не ходят на училище в населеното място, където живеят (вероятно защото там няма училище). Те отпадат от образователната система, защото нямат възможност да посещават училище там, където живеят, и в много по-малка степен от небедните пътуват до училище в друго населено място. Продължаването на образованието им понякога налага те да пътуват, да наемат квартира или пансион и т.н., което изисква допълнителни разходи, които домакинствата не могат да направят. Вероятно поради тези трудности членовете на бедните домакинства отбелязват в много по-малка степен от небедните направени разходи за транспорт, квартира, учебници, униформи, джобни, частни уроци и т.н. Членовете на бедни домакинства в много по-висока степен от небедните обаче посочват транспортните проблеми като фактор за пропускане на учебни занятия наред със семейните причини.

Възможността за покриване на паричните разходи за обучение е друг фактор, който откроява бедните от небедните домакинства и поз-

¹⁰ „България: предизвикателствата на бедността 2003”, НСИ, 2005.

волява да се направят някои изводи, насочени към възможни политики за стимулиране на участието на бедните в образователната система. За 2003 г. бедните домакинства декларират двойно повече трудности за осигуряване на средства за образование отколкото небедните. Възможностите на бедните за разходи за покупка на учебни помагала, за заплащане на такси за обучение, наеми за квартири, транспорт, храна, джобни и т.н. спрямо тези на небедните са много по-малки според субективните преценки на индивидите. По-важното обаче е, че по-малко бедни отколкото небедни имат такива разходи, което означава, че бедните в по-голяма степен са изключени от образователната система.

Индивидуалното разбиране за значението на образованието като фактор за намаляване на риска от бедност е доста различно при бедните и небедните. Значението на този фактор обаче се оценява два пъти по-високо при небедните. Обратно, невъзможността на бедните да преценят значението му е три пъти по-висока отколкото при небедните. Небедните в много по-висока степен разбират и отдават значение на образованието като възможност за намаляване на риска от бедност и защита при бедност. Формираното разбиране за ролята на образованието предопределя и поведението по отношение на този фактор: бедните, които не са започвали да учат или са прекъснали обучението си, превишават приблизително пет пъти небедните, които не са започвали да учат или са прекъснали обучение.

Нарастващите разлики в обхващането на децата в училищната мрежа са тревожен проблем за България. Мотивацията и нагласите на родителите за образованието на децата им могат силно да повлияят върху посещаемостта в училище. В някои от случаите родителите активно разубеждават децата си и ги насърчават да не ходят на училище, като използват доводи, свързани с необходимостта те да работят, за да си осигурят прехраната, както и с ниското качество на образованието. В много случаи мотивите са свързани с лоши икономически условия, отдалеченост от мястото, където се намира училището, липсата на реализация. Бедните домакинства трудно биха оценили стойността на образованието, ако състоянието им в момента изглежда безнадеждно. В някои от най-бедните общности безработицата е между 90 и 100% и по-голямата

част от тях оцеляват благодарение на социални помощи и неквалифицирана дейност като събиране на метални отпадъци и хартиени изделия за вторични суровини. При такива условия образованието не е приоритет.

В заключение, представените емпирични оценки от Наблюдението на доходите и условията на живот за влиянието на образователното равнище върху риска от бедност позволяват формулиране на следните основни изводи:

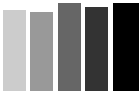
- Основният риск за изпадане в бедност се определя от ниското равнище на образование, което от своя страна предопределя по-слабата икономическа активност на лицата и участието им на пазара на труда. Това води до липса на работа или работа на непълно работно време. В крайна сметка по този начин се затваря негативният кръг за попадане в групата на продължително бедните.

- Равнището на бедност при лицата с ниско образование е три пъти по-високо от равнището на бедност при лицата със средно образование.

- Основното образование е разделителната линия, от която рискът за изпадане в бедност намалява при по-високо образователно равнище и нараства при по-ниско образование. Бедните хора с образование, по-високо от основното, имат образователна основа за по-гъвкава професионална адаптация при търсенето на работа.

- Професионалното образование има ключово значение по отношение на бедността. Сред бедните в по-висока рискова позиция са лица с професии, неизискващи специална квалификация, както и квалифицирани работници в селското, горското, рибното и ловното стопанство. Очевидно за някои от специалностите проблемът „бедност” произтича от равнището на заплащане на труда, близко до минималното, или т.нар. феномен „работещи бедни”. За други проблемът е в недостатъчната гъвкавост и адаптивност - специалистите в техническите науки и селското стопанство.

Представените оценки за ролята на образованието върху бедността показват, че то следва да бъде приоритет за излизане от състоянието на бедност. За повечето хора наличието на добре платена работа, осигуря-

ваща независимост и повишаваща самоуважението и благополучието, е ключът към цялостното повишаване на стандарта на живот. Увеличаването на заетостта и доходите могат да се разглеждат като ключ към осигуряване на икономическо и социално благосъстояние на населението като цяло. В контекста на борбата с бедността политиката за насърчаване на заетостта трябва да бъде насочена в две направления:

- общи действия за създаване на повече и по-добри работни места в икономиката, което да доведе до повишаване на доходите на населението;
- специфични действия, насочени към най-неравнопоставените групи, с цел увеличаване на пригодността им за заетост и създаване на възможности за преход към устойчива интеграция на първичния пазар на труда.

Необходимо е да се подобри координацията между системата за социално подпомагане, активните политики на пазара на труда и образователната система с цел намаляване на броя на пасивните потребители на социални услуги и създаване на възможност за насочване на освободените ресурси към хората, които имат най-голяма нужда от тях.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

МОТ и ПРООН (1998). Бедността в условията на преход.

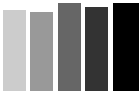
НСИ (2005). България: предизвикателствата на бедността 2003.

НСИ (2011). Наблюдение на доходите и условията на живот.

Нордстрьом, К., Й. Ридерстреле (2003). Бизнесът на бъдещето, ИнфоДАР, С.

Световна банка (2002). „България: Променящият се профил на бедността“, Доклад № 24516.

Тилкиджиев, Н., Л. Димова (съставители) (2010). „Благополучие и доверие: България в Европа?“, Сравнителен анализ по Европейското социално изследване (ESS), Изток-Запад, С.

ОБСЛЕДОВАНИЕ ДОХОДОВ И УСЛОВИЙ ЖИЗНИ - АНАЛИЗ ВОЗДЕЙСТВИЯ УРОВНЯ ОБРАЗОВАНИЯ НА БЕДНОСТЬ

*Десислава Димитрова**

РЕЗЮМЕ В статье рассматривается вопрос о связи между уровнем бедности и образованием. Представлены новые возможности для использования информации с ежегодно проводимого обследования доходов и условий жизни (EU-SILC) для изготовления эмпирических оценок и анализов. Формирование продольного компонента обследования позволяет проследивать одни и те же домашние хозяйства в течение более длительного периода времени - участие по крайней мере на протяжении двух последовательных лет. Эта функция позволяет более глубокий анализ изменений, происходящих в домашних хозяйствах, в особенности бедных, а также и оценку бедных в течении длительного периода по различным признакам. Изучение динамики и риска попадания в бедность лиц на основе их уровня образования позволяет формирование профилей бедных и дает возможность наметить основные направления и приоритеты политики в области образования и социальной политики.

* Д-р, государственный эксперт, отдел „Статистика доходов и расходов домашних хозяйств”, НСИ;
e-mail: desislavadimitrova@nsi.bg.

SURVEY ON INCOME AND LIVING CONDITIONS - ANALYSES OF IMPACT OF THE EDUCATION ON POVERTY

*Desislava Dimitrova**

SUMMARY The connection between the poverty level and education is examined in the article. The possibilities to use information from the annual survey on income and living conditions (EU-SILC) for preparation of empirical estimates and analyses are presented. The created longitudinal component of the survey allows tracing the households for longer period of time - at least two consecutive years. This feature creates an opportunity for in-depth analysis of the changes that occurred in the households and mainly to estimate the people who are in poverty for long time by different indicators. The research on the dynamics and risk of poverty based on the people's education allows creating of poverty profiles and a possibility to outline the main directions and priorities of the education and social policy.

* PhD, State expert, Households, Income and Expenditure Statistics Department, Demographic and Social Statistics Directorate, National Statistical Institute; e-mail: desislavadimitrova@nsi.bg.